

ԼԵՁՈՒ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ձեմարից, բարին ու զեղեցիկը խնդրել
միակ վախճանն է մարդու :

Ռ. Ս. Տ.

ԽՄԱՌԳԻՐ—ՏԷՐ

Հ. ՍԵՐՈՎԱԷ ՏԵՐԱԴԵՆԱՆ

ՆՈՅՆԱԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ. — ԹԻՒ 11—12

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տիեզերախօսական աղացոյց Ասուծոյ գոյութեան : — Հայե-
րէն բուական : — Վախճանախօսական աղացոյց Ասուծոյ
գոյութեան : — Դասական :

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(Արամեան)

1887

1895

1895-1896

1896-1897

1897-1898

1898-1899

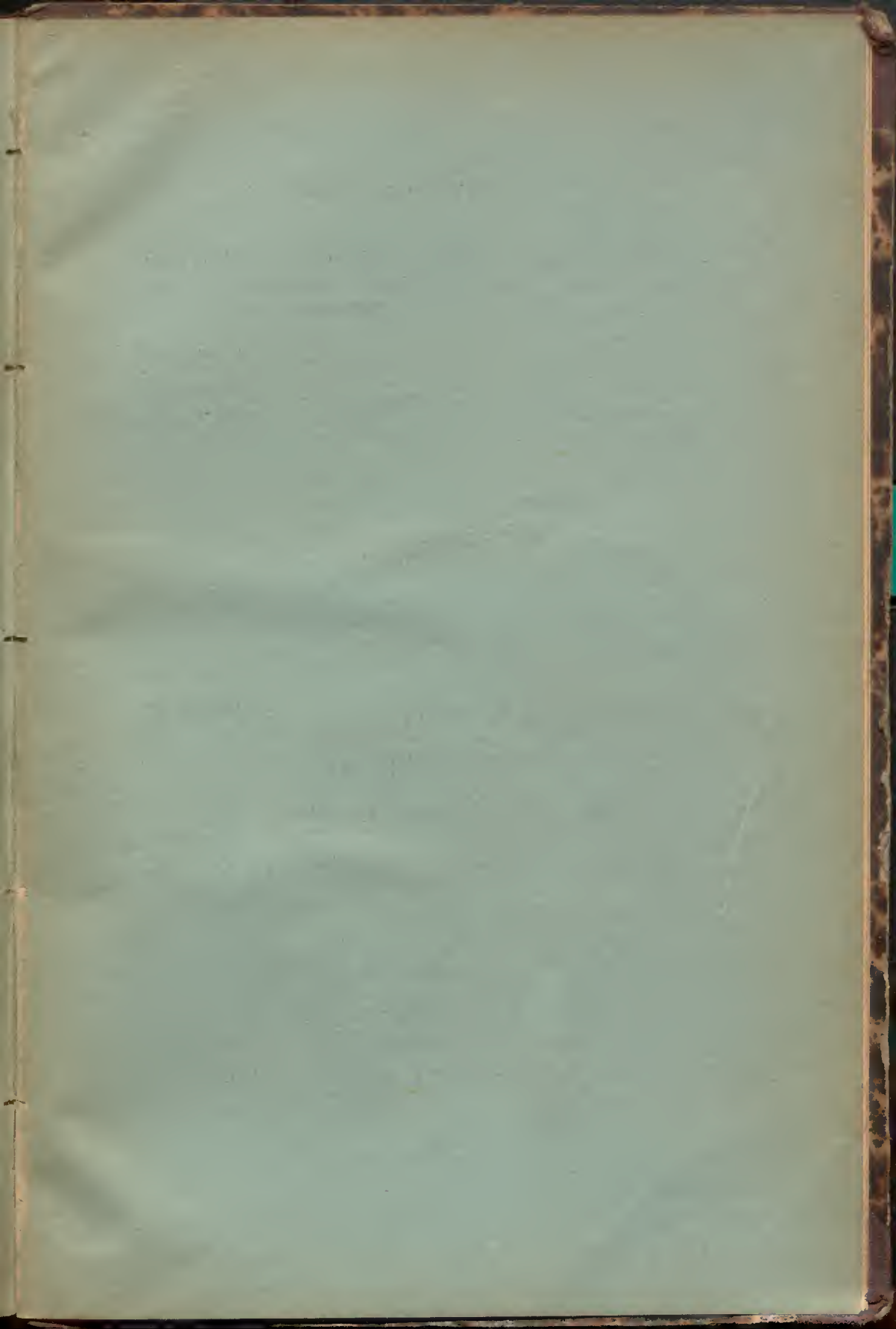
1899-1900

1900-1901

1901

1901-1902

1902

Լ Ե Չ Ո Ւ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՏԻԵՋԵՐԱԽՕԱԿԱՆ ԱՊԱՑՈՅՑ ԱՍՏՈՒՄՈՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

Այս ապացոյցը կը տարբերի էախօսականէն, որ ամէն փորձէ անկախ՝ անսահման, հարկաւոր եւ անսպայման էին լոկ գաղափարէն կը ձեռնարկէր անոր գոյութիւնն ապացուցանել: Ի յետնադուռնէ ապացոյցը տուեալ իրականութենէն կը սկսին եւ պատճառականութեան (causalité) օրինաց յենլով կը հաստատեն թէ իրաց առաջին պատճառն դերաշխարհիկ, անձնաւոր Աստուած մըն է: Արդ մեր հայեցուածքն եթէ մեծ աշխարհի այսինքն բովանդակ իրաց վրայ տարածենք ընդհանրապէս, կրնանք անոնց կամ սկիզբն (արարիչ պատճառն) հարցնել կամ վախճանն: Եթէ առաջին խնդիրն յուզենք՝ մեր դէմ կ'ելլէ Աստուծոյ գոյութեան ճիշդեցութեան ապացոյցն, իսկ երկրորդն եթէ փնտռենք՝ վախճանութեան ապացոյցն յերեւան կուգայ: Մեծ աշխարհէն փոքր աշխարհի՝ մարդու կը դառնանք յետոյ, եւ յատկապէս անոր հոգւոյն խորչերն որոնելով, հոգեխօսական ապացոյցը կը գտնենք, որով առաջին երկուքն առաւել եւս կը զօրանան:

Տիեզերախօսական ապացոյցն կը սկսի ամէն փորձական իրաց հասարակաց յատկութիւններէն, որոնք են սլայմանաւորութիւն, պատահականութիւն եւ փոփոխականութիւն:

Ա. Աշխարհի իրերն համօրէն սլայմանաւոր են, այսինքն ինքնին չեն կարող լինել, ուստի եւ այլ իրերէն կը պատճառաւորին. իսկ այս այլ իրերն դարձեալ կամ ուրիշներէն են (սլայմանաւոր), կամ իրենք իրենցմէ (անսլայմանաւոր): Ա.

ռաջին դիպուածին՝ դարձեալ պայմանաւորիչ պատճառներ կ'ենթադրեն։ Սակայն անսահման շարք մը պայմանաւորիչ պատճառաց ընդունիլ անհնարին է․ վասնզի ասոնք ամէնն ալ միշտ պայմանաւորեալ կը մնան։ Ուրեմն կայ ի հարկէ անպայմանաւոր մը որ պայմանաւորիչն է ամէն պայմանաւորաց։

Բ. Աշխարհի իրերն ամբողջապէս պատահական են, վասն զի կրնան գոյութիւն ունենալ ու չունենալ միանգամայն։ Ուստի եւ ասոնք իրենց գոյութեան սկիզբն ոչ իրենց պլ ուրիշի մէջ կարող են ունենալ։ Իսկ այս սկիզբն եթէ դարձեալ պատահական է, սա եւս ուրիշ պատճառ մը կը պահանջէ, որով կրկին կը խնդրուի թէ ըստ պատահման եթէ հարկաւ գոյութիւն ունի նա։ Հետեւապէս, որովհետեւ պատահական պատճառաց անսահման թիւ մը անընդունելի է, հարկ է որ իրաց առաջին պատճառն հարկաւոր ինքնագոյ էակ մը լինի։

Գ. Աշխարհի ամէն իրերն փոփոխական են, որով կրնան մէկ վիճակէ ուրիշ վիճակի դառնալ կամ դարձուիլ։ Եւ արդեամբք կը տեսնենք որ ամէն փորձական իրերն փոփոխման տակ են անդադար։ Իսկ այն որ կը փոխուի՝ կամ կրաւորապէս կը յարաբերի (ինչպէս անկենդան էակներն) ուստի եւ ուրիշէ մը կը փոխուի կամ ինքնին կը փոխուի (կենդանի էակներն), որ սակայն դարձեալ միայն առանձինն անկարող է փոխուիլ։ Վասնզի այն վիճակին, զոր փոփոխմամբ կը ստանայ, ամբողջ պատճառն եթէ ինք միայն բովանդակէր, պէտք էր նոյն վիճակն յառաջագոյն ունենալ եւ ոչ յետոյ ստանալ։ Վասնզի բաւական պատճառն եւ իւր արդիւնքը միանգամայն կը գտնուին։ Ուրեմն փոփոխելին՝ օտար ազդեցութեան տակ է միշտ։ Հետեւապէս աշխարհիս ամէն փոփոխական իրերն աշխարհի անփոփոխական պատճառէ մը կախումունին։

Այս կերպով ահա պատճառականութեան օրէնքն անպայմանաւոր, հարկաւոր եւ անփոփոխական արարչի մը գոյութեան կը տանի զմեզ։ Եթէ զայն աշխարհի էակից դնենք՝ կը ստիպուինք ընդունիլ համաստուածութեան անպատեհութիւններն ու յիմարութիւններն։ Ստուգիւ որչափ ճշմարիտ թէ է՝ որ անպայմանաւորը չէ պայմանաւոր, հարկաւորը չէ

պատահական, անփոփոխելին չէ փոփոխելի, նոյնչափ ճշմարտութեամբ հարկ է՝ աշխարհի ստեղծիչն աշխարհէս էապէս տարբեր այսինքն զանցական (transcendent) ըլլայ: Իսկ իբրեւ անձնաւոր էակ մը՝ պարտինք վերջապէս մտածել այս զանցական արարիչն: Վասն զի զանց առնելով սա կէտն որ նա ոչ միայն անանձնաւոր այլ նաեւ անձնաւոր էակաց՝ մարդկան պատճառն է, կրնանք Լայպնիցի հետ նոյն ճշմարտութիւնն այսպէս եզրակացնել: Որովհետեւ այս պատահական ու փոփոխելի աշխարհէ զատ՝ այլ շատ աշխարհներ հնարաւոր են, հարկ է ըլլալ պատճառ մը թէ ինչո՞ւ ճշդիւ այս աշխարհն եկած է գոյութեան, իսկ այս պատճառն այժմեան աշխարհիս որպիսութեան մէջ չի կրնար գտնուիլ (վասնզի սա պատահական է այնչափ որչափ միւս հնարաւոր աշխարհներն եւ ասոնք ալ նոյնչափ կարելի էր որ իրականութիւն առնուին,) այլ աշխարհիս անսկայմանաւոր պատճառին մէջ փնտռուելու է: Եւ զայս եւս կրնանք միայն այսպէս մտածել իբր թէ արարիչը՝ միւս հնարաւոր աշխարհներն իրեն ներկայ ունենալով՝ անոնցմէ այս աշխարհս ընտրած ու գոյութեան կոչած է: Իսկ այն ներկայացուցումն՝ խորհողական գործողութիւն մը, իսկ այս իրականացուցումն՝ ընտրող կամաց գործողութիւն մըն է: Ուրեմն աշխարհի անսկայմանաւոր պատճառն խորհող ու կամեցող, այսինքն անձնաւոր էակ մըն է:

Տիեզերախօսական ապացոյցին զօրութիւնն անդրդուելի է եւ զայս նոյն իսկ Համաստեւածեանք կ'ընդունին՝ ցորչափ խնդիր է անսկայմանաւոր արարչի մը գոյութիւնն ապացուցանել: Ստոյգ է երբեմն կ'առարկուի թէ պատճառականութեան օրէնքն զմեզ կը ստիպէ միայն անսկայմանաւոր ստեղծիչ մը մտածելու, սակայն անոր գոյութեան վրայ ստուգութիւն չի տար: Բայց պատճառականութեան օրէնքն ոչ միայն տրամաբանական այլ նաեւ բնագիտական օրէնք մըն է, ուստի եւ աշխարհի չափ իւր պատճառն ալ իրական մտածելու ստիպուած ենք: Ուր իրական արդիւնք կայ, հոն կայ նաեւ իրական արդիւնագործ պատճառ մը: Արդ որչափ ստոյգ թէ է որ աշխարհիս պատահական ու փոփոխական իրերն իրա-

կան արդիւնք են, նոյնչափ ստոյգ է որ իրական է իրենց պատճառն ալ: — Սակայն խնդիր կ'ընեն ոմանք թէ արդեօք հարկ է աշխարհի պատճառը գերաշխարհիկ կամ արտաքոյ աշխարհի դնել: Այս խնդիրը բացարձակապէս կը մերժեն Գանթ, Հեկել, եւ այլք: Պատճառականութեան օրէնքը, կ'ըսեն ասոնք, թէ եւ կը հանէ զմեզ աշխարհի իրաց կարգերուն մէջ ամենաբարձր կարգին՝ ներքնաշխարհիկ սկզբնապատճառի մը, բայց ոչ անկէ դուրս զանցական Աստուծոյ մը: Վասնզի պայմանաւորէն անպայմանին, պատահականէն հարկաւորին, սահմանաւորէն անսահմանին անցնիլ աններելի ոստում մըն է, μετέβασις εἰς ἄλλο γένος. — Սակայն այս առարկութիւնն ալ խախուտ է: Վասնզի խորհող միտքն՝ աշխարհի անպայմանաւոր պատճառն եթէ աշխարհէս էապէս տարբեր չըմբռնէ, կէս ճամբու վրայ կը մնայ: Սոյն թերի խորհողութեան կը պատահինք մենք ահա համաստուածութեան մէջ, երբ սա անպայմանաւորն ու անսահմանաւորն, պայմանաւորին եւ սահմանաւորին վեասով կը բարձրացնէ կամ ընդհակառակն, ինչպէս նշանակեցինք նոյն ազնադաւորաց մոլորութեան վրայ ճառելու ատեն: Իրաւ է, աշխարհի յաւիտենական պատճառն՝ որովհետեւ անպայման եւ անխփփօս է՝ չի կրնար մի էութիւն ունենալ աշխարհիս հետ, որ լոկ պայմանաւոր եւ փոփոխելի իրերէ կազմուած է, հետեւապէս գերաշխարհիկ ըլլալու է: Արդարեւ այս աշխարհագործ պատճառն՝ աշխարհի իբրեւ իւր արդեանց պարտ է նմանիլ: Բայց եթէ մէկն ուզէ ասկէ եզրակացնել որ նաեւ պայմանաւոր եւ փոփոխական պէտք է ըլլալ նա, վասնզի աշխարհիս իրերն այսպիսի են, այն ատեն կը ստիպուինք հրաժարիլ ըստ խորհողութեան անհրաժեշտ ճշմարտութենէ մը՝ թէ աշխարհի սկզբնապատճառն անպայմանաւոր եւ անփոփոխական լինելու է: Զայս հաստատ բռնելու համար՝ աշխարհի նմանութիւնն իւր յաւիտենական պատճառին հետ՝ էութեան հաւասարութիւն ըմբռնելու չէ, այլ պէտք է աշխարհի պատճառն անձնաւոր մտածել, որ ոչ եթէ իւր էութենէն բխեցուց զայն, այլ ստեղծեց իւր կամօք իւր էութեան պատկերին համեմատ, ինչպէս յետոյ պիտի ցուցնենք:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹՈՒԱԿԱՆՔ

Մեր նախնեաց համարողական բովանդակածն (système) ստուգիւ չատ հետաքրքրական գաղտնիք մը կը գնէ լեզուաքննութեան առջեւ, զոր թէ սա կարենայ լուսաւորել, գեղեցիկ գաղափար մը կը ստանանք մեր նախահարց համարողութեան վրայ:

Գիտութիւնը թէ եւ փորձ ըրած է բայց ցարդ չէ յաջողած ապահով արդիւնք մը չահիլ միաւոր թուերու կազմութեան նկատմամբ, թէեւ տասնաւորաց յօրինուածը գրեթէ կատարեալ ստուգութեամբ մեկնած է: Չենք գիտեր թէ միլին մինչեւ Տասն ինչ հնարիւք կամ խորհրդով շինուած է, մինչդեռ յայտնի է որ Տասն էն անդին մինչեւ հարիւր բազմապատկութիւն մըն է:

Այդ ընդհանուր տեսութիւնն որ ըրինք բոլոր հնդեւրոպական ազգաց վրայ է միանգամայն. այսինքն մեր խօսքն ան թուերուն վրայ է, որ հասարակաց ստացուածք էին յիշուած ազգին, երբ դեռ զանազան ազգայնութեանց չէր բաժնուած, այլ տակաւին միացեալ գերդաստան մըն էր ամբողջ խմբովին: Հնդեւրոպացիք իրարմէ զատուելէն ետեւ այն նախկին թուերը թէեւ մէկտեղ տարին, սակայն զանոնք ունանք չլրացան պահել ամբողջ եւ եղան որ անոնց տեղ ուրիշ թուեր յարմարեցին: Այս վերջինն ըսելու է առաւելապէս մի թուականին վրայ, զոր հնդեւրոպամօր գետերը զանազան բառերով կը բացատրեն, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք: Իսկ Հայն, որ հնդեւրոպական նախնի թուականներն եթէ գրեթէ լիուլի պահած է ըսենք՝ ճշմարտութենէ խոտորած չենք համարուիր, ունի ինչ ինչ թուեր, որոնք զարմանալի եւ կարծես անմեկնելի երեւոյթ առնելով՝ մայրենի կերպարանքն անձանաչելի թողած են: Դարձեալ այնպիսի թուական տարր ալ ունինք մենք, ինչպէս հարիւր, որուն եւ ոչ հետքը կը ցուցնեն միւս քոյրերն:

Սկսինք հայ թուերը կարգաւ գնել եւ զանոնք քոյր լեզուաց հետ համեմատելով ամէն կարեւոր տեղեկութիւնները տալ:

ՄԻ

Նախաւոր մայր լեզուին մէջ թէ մի ինչ բառով կը բացատրէին, կարելի չէ եղած գտնել ապահովութեամբ. վասն զի հնդեւրոպացի ազգերը նոյն թիւը նշանակելու համար զանազան բառեր կը գործածեն այժմ: Այս թիւն առաւելապէս ի (այն) դերանունական արմատով յօրինուած կը տեսնենք. անոր վրայ եկած են քոյր լեզուներուն մէջ զանազան մասնիկներ, որոնք դարձեալ ուրիշ դերանունաց արմատք են: Սակայն այ-նա (մի) բառական ընդհանրական է:

Հնդիկներն այս մեր թուականը կը բացատրեն ե-կա բառով, որ վերագրեալ ի (այն) դերանունէ եւ կա դերանունական մասնիկէ բաղադրուած է:

Նոյն արմատը բովանդակուած է նոյնպէս աւեստական (զանդիկ) լեզուի այ-վա (մի) թուականին մէջ, որ առջինէն մեայն վա մասնիկով կը տարբերի: Այս բառն աւանդուած է մեղի նաեւ հին պարսկական արձանագրութեանց մէջ ճիշդ նոյն ձեւով: Իսկ նոր Պարսից գործածած ծանօթ Է ն հնդկականին ընկեր է:

Մէկալ քոյրերն՝ եթէ յունականը միայն հանել ուզենք, մէկանց այ-նա (մի) բառը կը գործածեն, զոր ամբողջ անվըթար պահած է գոթական քոյրն ai-na ձեւով, նոր բարձր գերմաներէն ein. Նոյն բառն է նմանապէս լատին լեզուին uno-s (գլ. un) թիւն, որուն հնագոյն oi-no-s ձեւը նմանագոյն է այ-նա նախնականին. նաեւ յունարէն οἷνός (մի) նոյն է ասոնց հետ: Այս այնա ձեւով՝ առաւել նուազ այլալուծութեամբ՝ կը բացատրեն միւս քոյրերն ալ իրենց մի թիւը, միայն սլաւոնականին սովորական բառն է յեդիւնը, որ սկզբնական կը նշանակէ եւ կը համեմատուի հնդկերէն ադի (սկիզբն) բառին:

Կը մնայ դժուարագոյնն յիշատակել, մեր յունական քրոջ սովորական միաւորն, որ արականի մէջ կ'ըլլայ εις (= εἰς), իսկ չէզոք բուն անթերի ձեւով ἐν, որոնց իգականն է իր անսովոր կերպարանօք μέγα. Ասոնց նկատմամբ սաչափս կրնանք ստուգութեամբ ըսել, որ այս յունական թուոյն բուն ար-

մատական չէզոք ձեւն է՝ անտարակոյս սա (նա) հնդեւորպական մայր դերանունէն ծագումն առած է։ Բայց թէ *μῖα* ձեւն ալ արդեօք նոյն սա արմատէն բուսած է եթէ ոչ, մենք հոս այս խնդիրը չենք կրնար յուզել եւ պէտք ալ չունինք, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք։

Քերց միաւորները կարգաւ չարելէն ետեւ քննենք հիմա թէ մեր նախնիք քանի կերպով նոյն թիւն աւանդած են մեզի։ Երկու բառ ունինք նոյն թուականին բացատրիչ՝ մի եւ եզ. առջինը սովորական նա թէ միակ գործածական, իսկ միւսն անսովոր եւ առանձինն երբեք չգործածուած, այլ միայն ածանցքի մէջ, ինչպիսի են եզ-ակրան, ե-զակի եւայլն։ Ասոնք հնագոյն ընտիր մատենագրութեանց մէջ չեն երեւար, թէեւ բնիկ հայ է եզ (մի) արմատն եւ հնութեամբ նուազ չէ միէն։

Սկսինք մեկնութեամբ դիւրագունին որ է եզ։ Այս միաժանի բառիկն ածանցք մըն է ի դերանունական արմատէն եւ զ դերանուն մասնիկէն որ մեր մէջ մեծ դեր կը խաղայ ընդհանրապէս իբրեւ նախդիր։ Ածանցքիս առջի մասն է՝ այ-նա (մի) թուոյն առաջին մասին հետ նոյն է բողոքովին։ Ըստ օրինաց պէտք էր ի քլլալ ոչ թէ ե, վասնզի այ երկբարբառն ինչպէս ուրիշ լեզուներու նոյնպէս մեր մէջ ի երկար ձայնաւորին կ'ամփոփուի տակաւ, սակայն՝ ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշած ենք քանի մը հեղ, այս ի մեղմով սկսած է արդէն ե ի փոխուիլ, երբ մանաւանդ (բազմաժանի) բառի մը ոչ վերջն այլ սկիզբը կամ մէջն հանդիպի։

Իսկ ածանցքին երկրորդ մասին վրայ որ է զ, համեմատելու ենք ուսումնաթերթիս հինգերորդ ամիսն, ուր Հայականաց մէջ առանձինն կերպով յիշատակուած է։

Գանք մի բառին որ նմանը չունի միւս քոյր լեզուներուն մէջ, իսկ յունարէն *μῖα* (մի) իգականին հետ ճիշդ նոյն է։ Լեզուաքնինք դեռ ապահովութեամբ չեն կրցած մեկնել յունական ձեւին զարմանալի երեւոյթն որով մերիկն ալ մեկնութիւնը դժուարութիւն կ'առնու։ Սակայն մեզի համար առ այժմ ստուգութեամբ կը բաւէ գիտնալ, որ այս հայական եւ յունական միաձեւ թուականները պատահամբ միայն

իրարու հետ չեն նոյնացած այլ ծագմամբ եւ սերնդեամբ մէկ են, թէեւ ծագման ու սերնդեան սկիզբն ու եղանակն ապահովութեամբ չկարենանք բացատրել: Դարձեալ մի եւս իրարմէ փոխառութիւն ալ չեն կրնար ըլլալ, վասնզի երկուքն ալ իւրաքանչիւր լեզուի ուրիշ տարրներուն հետ սերտիւ կապուած են այլ եւ այլ ածանցներով: Այսպէս մեր մէջ մի-այն, մի-ակ, մեն մի, մեն-աւոր մեն-անաւ, մե-սասան, մե-կին, (ասկէ մե-կն-եղ) մե-կուսի (մի եւ կոյս), որոնցմով մի գիրկընդ-խառն միացած է մեր լեզուին հետ եւ ասով օտարութեան կասկածը կը մերժէ վրայէն:

Մե-սասան, զոր յիշատակեցինք վերեւ, իր կազմութեամբ կը վիայէ թէ հնոց սովորութիւն չէր տասնաւորներն եւ կամ ու չազկապով կապել, այլ միաւորն ու տասնաւոր իբրեւ երկու զատ զատ բառ քովէ քով կը շարուէին. ուստի եւ մե-սասան հաւասար է թէ ըսէինք մի սասն = սասն ու մեկ: Այսպէս շինուած են նաեւ երկո-սասան, երեք-սասան եւայլն: Ասկէ կը հետեւի որ երբ եւ սասն, ուր եւ սասն եւայլն, նորագոյն կազմութիւնք են համեմատութեամբ՝ պէտք էին ըլլալ եւրսն-սասան կամ եւրս-սասան եւայլն:

Որովհետեւ միաւորաց ու տասնաւորաց վրայ միանգամայն պիտի ճառենք ստորեւ, անոր համար դեռ երկուսը քննութեան չառած, կը կանխենք քննել առաջին տասնաւորն, որ է

ՏԱՍՆ

Մայր ձեւն է դախն որ հաւանականութեամբ կարծուած է թէ դիւ-կանի (երկու հինգ) համառօտութիւնն ըլլայ: Յոյնք (δέξα), եւ Լատինք (decem) մայր կոկորդականն անայլայլական պահած են, այսպէս նաեւ գրեթէ Գոթացին (taihon): Իսկ Հնդկիք, Չանդիկք (դասան) եւ Հին Սլաւոնք (դեսեն-սը) մերինին պէս նոյն ձայնը սի փոխած են մեր եւ այն լեզուաց տառափոխական ընդհանուր օրինաց համեմատ: Մենք Գոթականին նման՝ ինչպէս ոյս երկու լեզուաց տառադարձական օրէնք կը պահանջեն, հին հնչողը (դ) չհնչողի (s) դարձուցած ենք: Վերջապէս դիտելու ենք որ շեշտն անշուշտ

վերջընթեր վանկին վրայ իյնալուն պատճառաւ՝ սննսն, երկ-
րորդ ա՛ տակաւ ի ձայնի նուաղած է (սեռ. սասիւն) եւ
հուսկ անհետ ալ եղած է (սասն)։ Բայց հին ա՛ ու ձայնի
նուաղում ալ կը ցուցնէ (սասուն-ի), մանաւանդ թէ նախ-
նական ձեւն հաստատ ալ պահած է, ինչպէս սասուն-ց։ Մենք
կը կարծենք թէ այս երեւոյթներն ալ նմանապէս շեշտական
ազդեցութեան ներքեւ յառաջ եկած են, թէեւ չենք կրնար
այս պէսպիսութեան վրայ գոհացուցիչ մեկնութիւն մը տալ
առ այժմ։

ԵՐԿՈՒՔ ԵՒ ՔՍԱՆ

Ամեն քանին սկիզբն է դոուարին, ըսած է Առակը. սա-
կայն թուականաց կարգին մէջ երկրորդն ալ մեծ դժուարու-
թիւն պիտի հանէ մեր դէմ։ Դենք նախ հնդեւրոպական
մայր ձեւը՝ դրա, զոր հնդիկ եւ զանդիկ լեզուներն անվթար
պահած են։ Յունականին (δύο), լատինականին (duo), հին
սլաւոնականին (դրվа) նախնականէն տարբերութիւնը մեծ չէ,
նոյնպէս նոր պարսկական յ սկզբնականին հետ ակներեւ
նմանութիւն ունի։ Իսկ եթէ ասոնց դիմաց մեր հայաձեւ
երկու-ն որ դենք, նոյն իսկ հեռաւոր նմանութեան եւ ոչ
նշանախեց մը չենք կրնար նմարել վրան, այնպէս որ հնդ-
եւրոպական տարր ըլլալն իսկ տարակուսական համարելու
կը փորձուինք։ Սաոյդ է տառերուն հանգամանքն առաջին
տեսութեամբ շատ տարօրինակ կ'երեւայ, բայց յետոյ մանր
զննելով, վաղեմի նոյնութեան հաւանական նշաններ ալ
կրնանք գտնել։ Մենք մեր կողմանէ հետեւապէս չենք դան-
դաղիր հնդեւրոպական մայր դրա ձեւին բնիկ դուստրն հա-
մարելու մեր երկու ն՝ թէ եւ բոլորովին մեռած ըլլայ մայրենի
կերպարանաց կենդանութիւնը։

Նախ պէտք ենք սա կէտը նշանակել որ երկու՝ նոյն իսկ
հայութեան սահմանին մէջ՝ իր սկզբնական դէմքը չ'ընծա-
յեցներ։ Թէ երկու թուին նախնական հայ ձեւն էր կր՝ դիւ-
րաւ կրնանք հետեւցնել կր-կին թուականէն, որուն առաջին
մասէն (կր-) ե-րկ-ու լոկ գրերու տեղափոխութեամբ կը
տարբերի, այնպէս որ երկու նախապէս ե-կր-ու կամ մանա-

ւանդ կր-ու ձեւն ունէր, որուն սկիզբն է մըն ալ եկած է յետոյ իբրեւ նեցուկ՝ ր առաջ անցնելէն ետեւ։ Այս յայտնի ճշմարտութիւն մըն է հայ լեզուիս համար, որովհետեւ սկզբնագիր ր մենք գրեթէ չունինք, ինչպէս ե-րաւ, ե-րանգ, ե-րակ, ե-րագ, եւայլն կը վկայեն։ Իսկ - կին երկրորդ մասը - պատիկ նշանակութեամբ մասնիկ մըն է, որ թուականներուն ծայրը կու գայ, ինչպէս երեք-կին, նոյնպէս մե-կին զոր վերագոյն ալ յիշատակեցինք։

Այս ճշմարտութիւնն ականբերել ըլլալուն՝ երկայն եւ աւելի փաստի պէտք չունինք։ սակայն խնդրոյն ծանրութիւնն այն կրկին գրերուն (կր) մեկնութեան վրայ է։ Ինչպէս վերն ը-սինք, քոյր լեզուներն այն երկու տառերուն դիմաց դի կրկին բաղաձայները կը հանեն, որոնց կր տառերուն հետ լծորդութիւնն այնպէս դիւրաւ չի կրնար հաստատուիլ։ Օտարազգի հայագէտք այս կնճիռը քակելն անկարելի դատելով՝ լաւ համարեցան երկու ն օտարութեան դատապարտել կամ յատուկ հայ ծնունդ ենթադրել։ Այլ որովհետեւ հաւանական պատճառ մը չեն կրցած ցուցնել, անոր համար մենք ասոնց ենթադրութիւններուն կարեւորութիւն չտալու իրաւունք ունինք։ Անցնինք մենք ուրեմն հիմա մերովսանն ցուցնել թէ երկու = կրու՝ քոյր լեզուաց դիւս բառն է։

Թէ ազգակից բարբառներուն վ կամ ու ձայնը մեր մէջ յաճախ ր ձայնին փոխուած է, այդ ճշմարտութիւն մըն է, զոր կը հաստատեն ամէն ու վերջով սեռականներն, որոնք ուղղականի մէջ ր ունին։ այսպէս մանուր եւ մանր, մեղուր եւ մեղր, ծաղուր եւ ծաղր, փաղուր եւ փաղր։ Այս կարգէն է նաեւ նորին րն, որ հնագոյն վ ի ծնունդ կ'երեւի։ Տես մեր Նաւակասիփ յօդուածն Յունիսի մէջ։

Բայց պիտի կարենամք նաեւ ցուցնել թէ հնագոյն դն ալ կրնայ մեր կ ին դառնալ։ Գոնէ մէկ բաւական ապահով օրինակ յառաջ բերելու բախտն ունինք, որուն մէջ ալ սկզբնական ատամնական մը դարձեալ կ եղած է եւ այն նոյնպէս նախնական վ է սերած ր ի մը առջեւ։ Կ'ուզենք ըսել որ մեր ռսիր բառն ալ երկու ի նման ճամբով յառաջ եկած կ'երեւի։ Քոյր լեզուներէն մերինին ամենամերձ ձեւն է հին

լատինական ossu (= ostu) ոսկր, որուն սովորական ձեւն է դասական լատիներէնի մէջ os, սեռ. ossi-s (= osti-s) . Ահա հոս ալ կը գտնենք չէ թէ միայն հնագոյն վ' ր ի փոխուած, այլ նաեւ հնագոյն ատամնական մը կ'ի դարձած: Երկուքին մէջ եղած տարբերութիւնը սա միայն է որ ոսկր սկզբնական s, իսկ երկու սկզբնական դ մը կ'ի դարձած կը ցուցնէ. բայց այս տարբերութիւնը այնչափ ծանրակշիռ չէ, մինչեւ կարենայ պնդուիլ թէ այս կարելի է եւ այն՝ անկարելի:

Կարծենք բաւական ոյժ ունին յառաջ բերուած օրինակները գոնէ հաւանականութիւն մը տալու մեր կարծեաց երբ դիմ եւ երկու ազգակից կը համարինք: Ստուգութեան հասնին անդրազոյն հետազոտութեանց թողլով՝ քննենք հիմակ այն բարդերն ու ածանցներն, որոնք երկու բառով կազմուած են: Այս քննութենէն յուսանք յիշեալ թուականներու խնամութեան վրայ աւելի լոյս տարածուի:

Երկուին բաղադրութիւնները լուծելով կը գտնենք որ երկի ձեւ մըն ալ ունի, ինչպէս քոյր լեզուներն ալ դիմ ձեւին քով դիմ մըն ալ կը ցուցնեն: Ստուգիւ այդ՝ բաւական յայտնի նշան մըն է այն երկու թուերուն սերտ ազգակցութեան: Այս երկրորդ ձեւին սերունդ են նախ երկե ւալ (= երկի-ամ), երկե-րիւր (= երկի-արիւր = երկի-հարիւր). նոյնպէս երկ-դիմի, երկ պառակ, երկ-քայ եւայլն: Դարձեալ կր-կին (= կրի-կին) նոյն երկրորդական ձեւին ծնունդ է: Իսկ երկու ձեւէն յառաջ եկած են յ-եր-կու-անաւ. դարձեալ երկո-խան, երկո-սասան:

Այս վերջինը չէ թէ սասուերկու այլ քան պէտք էր նշանակել, վասնզի երկու X սասն = քան է: Սակայն ինչպէս քոյր լեզուներն ալ կը վկայեն սոյն նշանակութիւնն՝ առնուլ ծածուկ պատճառով մը պահուած է եղեր ուրիշ ճիշդ նոյն կազմութիւնն ունեցող բայց նախնական ձեւն աւելի անվթար պահող ձեւի մը, որ է

Ք Ս Ա Ն

Ասոր հետ երկու եւ կր-կին նմանութեան նշան չունին

արտաքուստ, բայց ներքուստ նոյն են: Եթէ բաւական յաշիւդեցանք ցուցնել թէ անոնք նախնական յվա կամ յվի ձեւէն կրնան ծագում առած ըլլալ, չառ աւելի դիւրութեամբ եւ հաստատութեամբ պիտի կարենանք ցուցնել թէ քսան իրօք հնագոյն յվի-դասան ձեւի մը սերունդն է:

Պարծանօք կրնանք նաեւ յիշատակել որ ք-սան եթէ քոյր լեզուաց ձեւերուն հետ համեմատուի՝ երիցութեան պատիւ կը ստանայ, վասն զի մայրենի նախագիծ կերպարանաց պատկերը ճշգրտոյն պահած է ինք միայն դեռ՝ հին տառերն ըստ կարի ամբողջ աւանդելով: Դվի-դասան նախնական բառին առջին մասին միայն վ ձայնը պահած են քոյրերն, երբ մենք յվ կրկին տառերը միանգամայն կ'ընծայեցնենք մեր ք-սան ձեւով: Ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է համեմատական լեզուաքննութենէ որ մեր մէջ չէ թէ միայն մայր լեզուին սկզբնական ալ բաղադրութիւնը, այլ նաեւ թիւ եւ հետեւագէտ յվ կից ձայներն հայ լեզուն ըիւ քի կրնայ փոխել. թիւ օրինակ են քո, քում, քեւ եւայլն, որոնք դու ինչեւ միեւնոյն նախնական թիւ (դու) ձեւի կը հանուին: Արդ ինչպէս այս թիւ (անշուշտ թիւ ձեւն առնելէն ետեւ) տակաւ եղած է քո, նոյնպէս ալ յվի (երկու)՝ ալի ձեւն ստանալէն վերջ, քի ձեւն առած է. որով ահա երեւան կուգայ թէ ք ստուգիւ երկու կը նշանակէ ք-սան (= քի-սան) թուականին մէջ: Ուրեմն յվի-դասան՝ անտարակոյս բարդութեան պատճառաւ պատասպարուած ըլլալուն՝ աւելի օրինաւոր կերպարանք մը սեպհականած ատեն (քսան), յվա կամ յվի առանձինն անպատասպար մնալով՝ բոլորովին տարբեր եղանակաւ կերպաւորուած (երկու) է:

Իսկ բաղադրութեան երկրորդ մասը սան չառ հին կրճատութիւն մըն է դասան նախնական ձեւին, որ տեղի ունեցած էր արդէն նոյն իսկ հնդեւրոպական նախադասին լեզուին մէջ, վասն զի հին քոյր լեզուներն ալ այն կրճատ ձեւը կ'ընծայեցնեն. իսկ գոթական *tvai tigjus* (քսան) նորագոյն շինուածք է: Ընդհակառակն՝ համեմատէ հնդ. վին-սանսի, զնդ. վի-սանսի, յն. *εικοσι*, լատ. *viginti*, եւայլն:

ԵՐԵՔ ԵՒ ԵՐԵՍՈՒՆ

Երեքն ալ բաւական ապականութիւն կրած է, թէեւ երկուքին չափ անճանաչելի չէ։ Մայր ձեւն է *sr̄i*, որուն հետ նոյն է նաեւ հնդիկն. իսկ աւետական լեզուն ատամնականին վրայ շունչ մըն ալ բերելով ըրած է *pr̄i*, որմէ ամենեւին չի տարբերի նաեւ գոթ. *thri*. Յունական, լատինական եւ հին սլաւոնական լեզուներն մայրենի կերպարանքն հնդկականին նման բնաւ չեն այլայլած։ Իսկ հայ քոյրն գուցէ թէ *sr̄i* բաղադրութիւնը չտանելուն, անշուշտ աւետականին եւ գոթականին պէս նախ *pr̄i* = *sr̄i* ձեւն առնելէն ետեւ, յետոյ ատամնական բեռն ալ թօթափած մնացած է միայն *hr̄i*, որու *h* շունչն ալ իյնալով վերջապէս լոկ *r̄i* վանկիկն ազատած է եւ յենարանով՝ ինչպէս լեզուիս օրէնք կը պահանջէին։ Երեք-ձեւին այս ճամբով յառաջ գալուն նշան մըն ալ եռանդ է (երէկ չէ միւս օր = երեք օր), որուն մէջ ո՛ր կրկնագիր գրութեան միագիր ձեւն է լոկ։ Այս եռ գրութիւնը կը տեսնուի քանի մը ուրիշ բառերու մէջ ալ, զորոնք թէեւ դասական լեզուիս չի ձանչնար, սակայն անոր համար նոր կամ խանգարեալ գրութիւն բնաւ չենք կրնար համարիլ։ Համեմատէ եռ-*ns*անի, եռ-այարկ, եռ-աւեայ եւ այլն։

Այս թուականին զուտ արմատական ձեւն երի (ինչպէս քոյր լեզուներն ունին *sr̄i*) կրնանք տեսնել, եթէ միտ դնենք, երեքին հոլովման վրայ՝ երի-*g*, երի-*l*-*f*. Դարձեալ այս ճըլմարտութիւնը կը հաւաստէ երի-*r*, որմէ եր-*r*-որդ։ Յոգնականի մէջ ալ երեք-քոյր լեզուներուն կը համաձայնի, եթէ զայն համեմատենք լատին *trēs*, յոյն *τρεις*, գոթական *threis* եւ հնդկական *sr̄ajasa* յոգնակի ձեւերուն հետ։ Այս համեմատութենէն կրնանք հետեւցնել որ երեք հնագոյն երայ-*f* ձեւի համառօտութիւնն է։

Երեք-սասան յոգնակի *f* նշանով կազմուած է քոյր լեզուներուն պէս։ Այսպէս հնդ. *sr̄ajna*-սասան (= տրայաս-դասան), լատ. *trêdecim*, որ ճշգրտօրէն ձեւն ալ ունի *trêdecim*. Իսկ յունականն եւ չաղկապն ալ մուծանելով կ'ըսէ *τρισκαίδεκα*։

Բայց յոգնակի ք նշանն աներեւոյթ եղած է երեւոյն ի վրայ. մերինն նման են ազգական լեզուներն ալ. Այսպէս հնդ. տրի-սաս, զնդ. քրի-սասա, լատ. tri-ginta եւայլն:

Ընթերցողք կը տեսնեն որ երեւոյն, ինչպէս յաջորդ տասնաւորներն ալ, սակ հնագոյն վերջաւորութիւնը սուն ի նուազեցուցած են, թերեւս բազմավանկ ըլլալուն պատճառաւ, ինչպիսի են նաեւ քառասուն, յիսուն, վարսուն, եւայլն. իսկ քսան մէկ վանկ է կամ առ առաւելն մէկ ու կէս:

Զ Ո Ր Ք Ե Ւ Ք Ա Ռ Ա Ս Ո Ւ Ն

Մայր ձեւն է կասկար. հնդ. անսկար եւ համառօտեալ անսուր. զնդ. անսկար եւ ամբողջութեամբ անսուր, յն. τετταρ, τεσσαρ. հին սլ. անսուր, գոթ. fidvor: Ամենէն մերձաւոր են մօրն լատ. quatuor եւ լիթ. կեսուրի:

Մենք այդ թուականը կրկնաձեւ ունինք՝ երկուքն ալ բուն հայ կերպարանօք, եւ են չոր-ք եւ քառ, որոնց վերջինն ոսկի գարու լեզուին անծանօթ է, բայց անկէ ունինք քառասուն:

Չոր-ք որուն արմատէն ելած են նաեւ չոր-իւր եւ ասկէ

(1) Օտարազգի քանի մը հայագէտք համարեցան թէ չոր-ք յէ բառն է, անշուշտ բառական հմտութիւն չունենալով չորի-ք (եւ ասկէ չոր-ք-որդ) ածանցքին, որուն ք մասնին օտար բառի վրայ բնաւ չի կրնար գալ: Իսկ եղաւ մէկն ալ որ բնաւ թէ չորք տեղափոխութեան արդիւնք է փոխանակ չորք ըլլալու, առանց ուշադրութեան թողլով թէ ք յոգնականակերտ մասնին է որ չի քնար հստակեւ առնել, չորի-ք, չորիւք: Եթէ այս կարծիքն ստոյգ ըլլար, մենք չորիւք, չորիւք բառերը չէինք կրնար ունենալ: Իսկ քառ նոյն գիտնականներէն տարբեր մեկնութեամբ է բնդ-համարապէս: Ասոնցմէ շատերը կը կարծեն թէ հնդիկ տուրեա (= անսուրեա) եւ դանդիկ տուրեա համառօտութեամբ ձեւերուն պարտական է քառ իր ծագումը, զի կամ դու բազադ-բութենէ յառաջ գալով ինչպէս քո, քուն եւ այլն, ինչպէս վերագոյն մեկնեցինք: Սակայն այս կարծիքն հիմնական հաւանականութիւն չունի, վասն զի պէտք չկայ սոյն ենթադրութեան գիմելու քառ ին ծագումը մեկնելու համար, քանի որ քայր լեզուաց ք ձայնը մեր մէջ ինչպէս չ նոյնպէս ք կրնայ ըլլալ. գարձեալ ո՞վ կարող է համարձակել բնութեւ որ քառասուն ալ նոյն կրճատ բառերուն պարտական է իր ձեւը: Վերջապէս այն մեկնութեամբ քառ ին վերջապառ ձայնն ալ բառական լոյս չ'առնուր:

չոր-րորդ եւ այլն, միջատառ սլ տառերն անհետանալով յառաջ եկած է, ինչպէս նոր պարսկերէնի մէջ چار որ چار Լ համառօտութիւնն է ⁽¹⁾ :

Նոյն արմատէն շինուած է դարձեալ չորեք-սասան յոգ-նականի նշանը պահելով ճիշդ այնպէս, ինչպէս երեք-սասան : Քոյր լեզուներն հասարակօրէն այս նշանը չեն կրեր : Այսպէս լատին quatuor-decim, սանսկրիտ՝ մասուր-դասան եւ այլն : Միայն Յոյնը մերիինն նման կ'ըսէ յոգնականակերտ մասնկով τεσσαρεσχαίδεκα :

Կը մնայ քննելի քառ, քառ-ից, որ կը հոլովի ինչպէս չոր-ք, չոր-ից : Հայ տառադարձութեան ընդհանուր օրէնք կը պահանջեն, որ քոյր լեզուաց մէջ, իսկ անոնց կը քառայ մեր մէջ, զոր օրինակ արդեամբ եղած կը տեսնենք եթէ մեր քառ եւ չոր-ք թուերը մայր եւ քոյր ձեւերուն հետ համեմատենք : Երկուքն ալ միջանկեալ սլ տառերը կորսնցուցած են, իսկ վերջագիր ո թերեւս այն ի շնչոյն խառնուրդն է, զոր հետն ունէր անշուշտ երբեմն միջանկեալթ = տհ : Ուստի հաւանական է որ քառ նախ քաքր, յետոյ քահր եւ ապա քառ ձեւն առած ըլլայ հետզհետէ : Այս նկատմամբ երեք թուականն համեմատէ :

Քառասուն ալ քառ ովքաղադրուած է, որուն երկրորդ անգամ քոյր լեզուներն ալ ունին : Համեմատէ յուն. τεσσαράκοντα, լատ. quadraginta եւ այլն :

ՀԻՆԳ ԵՒ ՅԻՍՈՒՆ

Հինգ ին նախնական ձեւը կրնայ թէ պանկան ըլլալ եւ թէ կանկան. այս վերջնոյն հաւանականութիւնը միայն լատին quinque (հինգ) բառէն հանուած է, որ սակայն զուտ լատինական ծնունդ կ'երեւայ փոխանակ pinque ըլլալու, ինչպէս եղած է coquere (եփել) փոխանակ poquere, ինչպէս կը վկայեն միաբերան միւս քոյր լեզուներն, այսինքն թէ սկզբնագիր տառը չթնական մըն է եւ ոչ կոկորդական : Դարձեալ մեր հինգը կրնայ նախնական պանկան ձեւէ միայն յառաջ գալ : Դնենք քոյր լեզուներուն բառերը : Հնդկին եւ Զան-

դիկ՝ պանճան, Թոյնը πέντε եւ Եւողացին πέμπε, Հին Սլաւոնը՝ պենսը, եւ Լիթւացին՝ պենկի, վերջապէս Գոթացին fimf, Պարսիկն ալ 𐬨𐬀𐬎𐬎𐬎:

Մենք ասոնց դիմաց հինգ բառն ունինք, որ ամէն տառերովը գրեթէ փոփոխութիւն կրած է: Նախ պ տակաւ չի այսինքն պի գառնալէն ետեւ, վերջապէս լոկ հ շունչը մնացած է: Երկրորդ նախնական ա՛ ի ձայնի նուաղած եւ երրորդ վերջապէս չհնչող կ՝ գ հնչականին փոխուած է նախորդ ռնգականին (ն) ազդեցութեան տակ: Այսչափ այլայլութիւն եւ ոչ մէկ լեզուի մէջ կրած է սոյն թուականը, մանաւանդ թէ բոլորովին այլակերպ եղած է չճանչցուելու չափ յիսուն (= հինգ-սուն) բառին մէջ՝ նաեւ նոցա հաւան նկարագիր տառերէն մերկանալով, որով սկզբնական կերպարանաց եւ ոչ մէկ գիծն այլ եւս չի կրեր: Իսկ յիսուն ալ աւելի աղաւաղելով նաեւ սն տուած է յի-ն-ունի մէջ, որ ըլլալու է յի-սն-ունի:

Հնդկ-սասան ի լծորդներն են հնդ. եւ զնդ. պանճա-դասան, լտ. quin-decim, գոթ. fimftaihun եւ յուն. πεντεκαίδεκα եւ այլն:

Յիսուն ի քոյրերն են հնդ. պան-ճասս, զնդ. պան-ճասսա, յուն. πεντήκοντα լտ. quinquaginta եւ այլն:

ՎԵՑ ԵՒ ՎԱԹՍՈՒՆ

Մայր ձեւն է ախիս կամ թերեւս կալախ, սակայն այս վերջինը միայն զանդիկ խշվաշ ձեւին վրայ կրնայ յենուլ. միւս լեզուները մէկանց առաջնոյն նեցուկ կ'ըլլան: Այսպէս հնդ. եւ նոր պարսկ. շաշ (= չվաշ), յուն. ἑξ (= հվեքս), լատ. sex, հին սլ. շեշը, գոթ. saihš եւ այլն:

Իսկ մենք սոյն թիւը ց, շ, ք երեքգունեան տառերով պահած ենք՝ վեց, վեշ-սասան ու վաթ-սուն: Ասոնց մէջէն ց եւ շ հնագոյն կս ի մնացորդ կրնան իրաւամբ համարուիլ, բայց ք զարմանալի երեւոյթ մը կ'ընծայեցնէ եւ կերպաւորուած կ'երեւայ հետեւորդ սին ազդեցութեան տակ, որ ձայնին հետ ոչ ց միասնական է եւ ոչ շ, ասոնք ս ի նմա-

նաճայն ըլլալուն պատճառաւ: Ուստի եւ ց որ քսի ճայն կու տայ, լըծուելով միայն ք մնացած է, հին ատամնականը չունչ մըն ալ առնելով:

Բայց քոյր լեզուներ ալ վեց թիւը բաւական այլայլած են բաղադրութեանց մէջ:

ԵԻԹՆ ԵՒ ԵԻԹԱՆԱՍՈՒՆ

Մայր ձեւն է սապսան, զոր նոյնպէս պահած է Հնդկին ալ, Նախադաս ատամնաճայն և ճայնը նմանաձեւ պահած են նաեւ Հռովմայեցին septem, Գոթացին sibun եւ Հին Սլաւոնը սեքմը: Իսկ զանդիկ հապսան եւ յունական ἐπτά (= հեպտա) սկզբնադիր և տառն հի փոխած են, որուն նման երեւոյթ մըն ալ նաեւ մեր երթն տեսած է անտարակոյս, կանխաւ հաւթն կամ լաւ եւս հետքն հնչուելով եւ յետոյ նախաճայն չունչը թօթափելով, ինչպէս ուրիշ բառերու սկիզբն ալ բաւական յաճախ պատահած է:

Բայց մեր երթն ձեւն երկու ուրիշ այլայլութիւն ալ կրած է. նախ պ շ ի փոխուելով որ նոյնպէս սովորական է մեր մէջ եւ երկրորդ վերջին ւ ճայնաւորը սուղ ի ճայնի նուաղելով, որ մինչեւ անհետ ալ եղած է վերջապէս: Այսպէս երթն չեղած՝ հարկաւ երթին ձեւ մը կանխած էր, Նախնական ւ դարձեալ երեւան կու գայ հոլովելու ատեն եւ հնազոյն բարդութեանց մէջ, Համեմատէ երթան (բայց նաեւ երթին), երթան-ֆ, երթան-ց, երթանասուն, երթանեֆեան: Իսկ երթն եւ քսան յունականին պէս ἐπταχάδεκα, եւ կամ ու չաղկապը մուծանելով՝ համեմատութեամբ նորագոյն ժամանակի ծնունդ է եւ այն պատճառաւ նաեւ երթն իր հնազոյն կերպարանքը (երթան) չէ կրցած դարձեալ առնուլ: Նոյնպէս այս թուականով բաղադրուած շատ բառեր որ երթն ձեւը կը ցուցնեն՝ նոր են, այսինքն առաջին հայ մատենագրութեան ժամանակին կից կամ անկէ քիչ հին են. այսպէս երթն-պատիկ, երթն-օրեայ, երթն-ամեայ, նոյնպէս ալ երթն-երորդ:

ՈՒԹ ԵՒ ՈՒԹՍՈՒՆ

Ուր ին մայր ձեւն է ախսա կամ ախսան, առաջինն եւրո-

պական, իսկ երկրորդն ասիական քերց վկայութեան համեմատ: Վասն զի Հնդիկն ու Չանդիկ ունին աշտան (բայց նաեւ աշտ), իսկ Յոյնն ὀκτώ, Լատինն octo եւ Գոթացին ahtau. մերն որ ն ի հետք ամենեւին չի ցուցներ, աւելի եւրոպական քան թէ ասիական քերց մերձաւոր կը հանդիսանայ:

Բայց մեր ուր ձեւը միջանկեալ բաղաձայնն ալ տուած է, որ բնիկ հայ փոփոխութիւն կամ կորուստ մըն է՝ ուրիշ բառերու վրայ ալ երբեմն երեւցած: Այս կորստեան աղբեցութեան տակ կերպաւորուած է նաեւ ք, գոնէ այսպէս հաւանակութեամբ կրնայ կարծուիլ, ինչու որ ք շատ հեղ սօ ի հաւասար է:

Ուր եւ տասն կամ ուր ու տասն իր նախորդին կազմութիւնն ունի ճշգիւ եւ կամ ու շաղկապը մէջ մտնելով. իսկ ուր-սորն ըսելիք բնաւ չի թողուր:

ԻՆՆ ԵՒ ԻՆՆՍՈՒՆ

Մայր ձեւն է նախն, զոր Հնդիկն ու Չանդիկ պահած են անվթար: Լատինն ալ novem, նոյնպէս Գոթացին niun հնոյն նման են բաւական: Հին Սլաւոնն սկզբագիրն ատամնականի փոխած է, վերջն ալ իրեն յատուկ յաւելուածն ունի stvkn-sr (= նեվեն-սր): Յունարէն ἐννέα կ'երեւայ սկզբնատառ աննշանակ ձայնով, ունգականի կրկնութեամբ եւ միջաձայն ղ ի կորուսմամբ՝ ինչպէս յոյն լեզուի օրէնք կը պահանջեն:

Յունականին նման է նախաձայն ի ձայնաւորի յաւելուածով մեր ինն ալ, որուն բուն ձեւն է ի-նոն եւ յայտնի կ'երեւայ հոլովելու ատեն՝ ի-նոն-ֆ, ի-նոն-ց եւ այլն: Եթէ նախաձայն ի անպէտ տառը գեղջենք, նոն ձեւ մը կը ստանանք ուստի գոթականին շատ նման, որուն պէս մերն ալ չրթնականէն վերջն եկող ձայնաւորն անհետ ըրած է:

Ինն այս համառօտ ձեւովն երեւան կու գայ միշտ (հոլովմանէ դուրս). այսպէս ինն եւ տասն կամ ինն ու տասն: Աւելի զարմանալի է իննեֆեան եւ մանաւանդ իննսուն, մինչդեռ ետրն, ինչպէս գիտենք, հին ձեւով կ'երեւայ, ետրանեֆեան եւ ետրանսուն, նոյն կազմութեանց մէջ: Ասոր

պատճառն է անշուշտ հայերէն նուն եւ երբան ձեւերուն ձայնաւորաց տարրերութիւնը. ու շատ գիւրաւ տեղի կու տայ, իսկ ա գրեթէ ոչ երբեք:

ՀԱՐԵՐ

Ամէն քոյր լեզուներն ուրիշ բառով այս թիւը կը բացատրեն եւ իրենց մայր ունին կանսա կամ կասա որ դարձեալ բուն սկզբնական դական-դական-սա (տասն X տասն) ձեւի մը համառոտութիւն կամ ազաւաղութիւն կը համարուի:

Հնդ. եւ զնդ. սասա, նոր պարսկերէն ას, յունարէն ἑκατόν (մի հարիւր), լատիներէն centum, հին սլ. սլոն, գոթ. hunda:

Ասոնց թէեւ իրարու հետ ազգակցութիւնն ակներեւ է, բայց հայերէն հարեւր ին մայրն ստուգիւ հայ է, այսինքն հայութիւն կազմուելէն ետեւ այդ թուականն յարմարած են Հայք:

Օտարազգի հայազէտի մը կարծիքն որ հարեւ-ր զանգիկ եւ պարսիկ պարու (բազում) բառին հետ կը համեմատէ, հաւանականութենէ զուրկ չէ:

Հարեւր՝ հ շունչը կորսնցուցած եւ ի եւ ա՛ ե ի ձուլուած է երկ-երիւր ի մէջ: Հարիւր-որդ՝ հարիւր-երորդ սովորական ձեւին եւ մասնիկը կլլած է՝ հարիւր ին վերջատառ ր ին պատճառաւ:

ՀԱՋԱՐ

Չենք տարակուսիր որ այդ թիւն հայ չէ, այլ օտար եւ այն պարսկերէն կը համարինք: Սանսկրիտ լեզուն նոյն բառն ունի սահասրա եւ Աւեստայի բարբառն մերինին աւելի նման հազանհրա, որմէ նոր պարսկերէն هزار եւ ասկէ մերն ալ հազար:

Հազար ին օտարութեան նշանն է նախ նոր պարսկերէնի հետ կատարեալ նոյնութիւնը, որ ստուգիւ տեղի չէր ունենար եթէ բնիկ հայերէն ըլլար հազար, ինչպէս մի եւ նոյն

ծագում ունեցող շատ մը հայ ու պարսիկ բառեր, որ միշտ բաւական կը տարբերին իրարմէ: Երկրորդ՝ սոյն թուականին անհարազատութեան ցոյց մըն է սա պարագայն, որ միւս եւրոպական քոյր լեզուներն ալ նոյն թիւը չեն ճանչնար, օրինակի համար յունարէն χίλιον եւ լատիններէն mille թէ անկէ եւ թէ մէկմէկէ բոլորովին այլատարր ձայներ են: Գարձեալ մեր հիւսիսային եւրոպական քոյրերն՝ Սլաւք եւ Գերմանք որ նոյն թիւը կը գործածեն, զայն վերագոյն յիշուածներէն տարբեր ունին: Հին Սլաւոնք դուսանչսա, Լիթաւացիք suksausisիս եւ Գոթացիք thusundi կ'ըսեն, որոնց մայրենի ձեւն որոշել դժուար է: Սակայն Սլաւք ու Գերմանք բուն հնդեւրոպական մայր բառը պահած պիտի ըլլան եթէ երբեք կարենայ ստուգուիլ որ այս անոնց սեպհական բառն հարիւրի տասնով բազմապատկութիւնն էր նախապէս:

ՎԱԽՃԱՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

Վախճանախօսականը տիեզերախօսականին ոյժ կուտայ գերաշխարհիկ արարչին անձնաւորութիւնն ապացուցանելով: Այս ապացոյցին հիմունքն սա վճիռն է թէ. Վախճան գիտող պատճառն իմացական միայն կրնայ ըլլալ եւ հաւաստի է փորձով որ աշխարհս նպատակի մը համեմատ յօրինուած ամբողջ մըն է: Իսկ վախճանախօսական ապացոյցին սա ձեւը կուտանք. Ուր վախճան գիտող գործողութիւն մը կայ, հոն գործողը բանաւոր, ինքնիշխան (ազատ) այսինքն անձնաւոր էակ մըն է: Վասնզի վախճանադէտ գործողութիւնը կ'ենթադրէ որ գործողն հասնելու կէտը մտաց առջեւ ունի եւ իւր գործողութեամբն անոր կը դիմէ: Արդ աշխարհիս մէջ ամենայն ինչ որ կայ ու կ'ըլլայ, եթէ ամբողջօրէն նկատուի եւ եթէ անհատօրէն, նպատակի մը պատշաճեցուցուած է: Ուրեմն աշխարհի անպայմանաւոր պատճառն հարկ է նպատակադէտ, անձնաւոր էակ մ'ըլլայ:

Այս ապացոյցին արժողութեան դէմ կը մաքառին Նիւթա-

կանք, որ աշխարհէս ամէն վախճան կը մերժեն եւ Համաստուածեանք, որ գերաշխարհիկ, վախճանադիր արարիչ չեն ընդունիր:

Նիւթականութիւնը բնութեան մէջ նպատակ բնաւ չընդունիր եւ երեւցած վախճանական կապը կը մեկնէ իբրեւ պատահական արդիւնք կուրորէն գործող պատճառաց: — Սակայն նիւթականք անմոռութեամբ միայն կարող են այսպիսի բանի մը վրայ պնդել, Համօրէն աշխարհի կազմաւորութիւնն, երկնային մարմնոց կարգաւորութիւնն, երկրային զանգուածոց յօրինուածութիւնն, անգործարանաւոր ու գործարանաւոր կազմուածք մինչեւ մարդ, — այս ամենայն կը ցուցնէ ծրագրի մը համեմատ յառաջդիմութիւն, կարգաւորութիւն եւ դաշնակութիւն, կը յայտնէ նպատակի մը համեմատ գործողութիւն անբողջին եւ մասանց մէջ, որ փոքր անկանոնաւորութիւններով եւ անդաշնակութիւններով բնաւ չի վնասուիր: Բնութեան զանազան օրէնք, որոնք բնութեան մէջ միութեանական կարգաւորութիւն մը կը կազմեն, կը յօրինեն այլեւայլ մասերէ յերկրուած բովանդակած (système) մը խոնարհագոյն ու բարձրագոյն վախճաններու, որոնց իւրաքանչիւրն ինքնին վախճան եւ միանգամայն միջնորդ մըն է բարձրագոյն վախճաններու: Սյսպէս կը ծառայէ անգործարանաւոր բնութիւնն գործարանաւորին, սա՝ կենդանականին ու մարդկան: Քիմիական — ֆիզիքական նիւթեղէն ղօրութիւնք դիպուածօրէն գործելով եւ ազդելով իմիասին՝ չեն կրնար պատճառ ըլլալ այդ վախճանական համաձայնութեան, մանաւանդ գործարանաւոր եւ հոգեկան կենաց սահմանին մէջ:

Բնութեան մէջ դիտուած այդ վախճական կապին չի կըրնար եւ չ'ուզեր դէմելլել համաստուածութիւնն, սակայն անոր պատճառն աշխարհի մէջ կը խնդրէ գտնել: Չայն իբրեւ բացարձակ գոյացութիւն կամ տեսիլ (idée) կամ հոգի աշխարհի կը մտածէ, եւ կը կարծէ որ նա իւր ներքին բնութեանն տակաւ ինքզինք կը յայտնէ ծրագրի մը համեմատ կամ նպատակ մը դիտելով: Սակայն փորձական հաւաստիք մըն է որ աշխարհի նիւթն յօրինուած է այլեւ այլ տարբեր տարրերէ, որոնք իրենց յատուկ ղօրութիւններն ունին, ուստի եւ չենք կրնար

խորհելով ընդունիլ որ ասոնցմէ զատ զօրութիւն մըն ալ գըտնուի նիւթին մէջ, Բայց նաեւ եթէ այն զօրութիւնն ալ կարենայինք խորհիլ՝ պէտք էր նախնադէտ, անձնաւոր ըլլալ: Վասնզի այսպիսի էակ մը միայն՝ վախճանի մը համեմատ կարող է գործել: Այս նկատմամբ անօգուտ է անասնոց գիմել, որոնք բնագոյնի կերպով եւ սակայն վախճանի մը համեմատ կը գործեն: Ասոնք նպատակի մը յարմար գործելով կը ցուցնեն (որովհետեւ իրենք իրենց վախճան չեն դներ)՝ թէ ունին հանճարեղ վարիչ մը որ իրենց նաեւ որոշած է վախճանն: Վախճանի մը համաձայն եղած ամէն գործողութիւն վերջապէս կը պահանջէ վախճանադէտ մը: Իսկ եթէ տիեզերաց առաջին պատճառն անձնաւոր էակ մըն է, չի կրնար ներքնաշխարհիկ ըլլալ, չի կրնար ոչ անկենդան նիւթին, ոչ գործարանաւոր կազմակերպից, եւ ոչ իսկ ինքնադէտ մարդու էութիւնն ըլլալ: Սա թէեւ վախճանի մը համեմատ կը գործէ չափաւորապէս, սակայն բնութեան վախճաններն ինք չի հնարեր, այլ միայն պատրաստ հաստատուած կը գտնէ: Ուրեմն աշխարհի վախճանադիր պատճառն գերաշխարհիկ էակ մըն է՝ անչափ եւ անսահման իմացականութեամբ ու իմաստութեամբ:

Երկուորականութեան (dualisme) մտօք սակայն առարկէ թերեւս մէկը Քանթի հետ, որ այս վախճանադիր պատճառն հարկաւ չի հետեւիր թէ աշխարհի ինքն արարիչ լինի միանգամայն. ուստի եւ վախճանախօսական ապացոյցէն սա միայն կը հետեւի թէ աշխարհս իմաստուն ճարտարապետ մ'ունէր, որ կրնար նախանիւթէ մը տիեզերքը կերպաւորած ըլլալ: — Կը պատասխանենք թէ անձեւ անկերպարան նախանիւթ մը լոկ վերացուցում (abstraction) մըն է, եւ իրականութեան մէջ նիւթը միշտ ձեւ ու կերպարանք ունի, անորոշ չէ այլ որոշ է: Իսկ նիւթի որոշումնք իւր զօրութիւնք են որ որոշ կերպով կ'ազդեն: Արդ վախճանի համեմատ ազդող զօրութիւնք արտաքուստ նիւթին վրայ չեն ստեղծուած, այլ անոր էական որոշումնք են: Ուրեմն նիւթին զօրութեանց ստեղծիչն նիւթին միանգամայն ստեղծիչն է: Նաեւ շնորհելով Քանթին առարկութիւնն, վախճանախօսական ապացոյցն իւր կարե-

ւորութիւնը չի կորուսաներ, երբ զայն տիեզերախօսականին հետ կցենք: Վերջինն անպայման, անիտիօիսեի ուստի եւ գերաշխարհիկ արարչի մը գոյութիւնը ցուցնելէն ետեւ, առաջինն անոր իմացականութեան կը համոզէ զմեզ, այնպիսի իմացականութեան մը, որ աշխարհի մեծ ու փոքր իրաց մէջ աննման եւ անհամեմատ պատշաճականութիւն կամ վախճանական կապ ցոյց կուտայ:

ԴԱՍԱԿԱՆՔ

Ոչինչ նուազ կարեւոր ու հետաքրքրական է դասական թուականաց կազմութիւնն եւս: Եթէ քոյր լեզուաց դասականներն աչքի առջեւ բերենք, անոնցմէ մէկն ալ գրեթէ մերինն նման ձեւ չ'ընծայեցներ: Անոնց մէջ դասական չինոզ մասնիկներն են կամ պարզ մա, սա, յա, վա կամ ասոնցմէ բաղադրուած սա-մա, Տեա (= տա-յա) (1):

Այս մասնիկներուն ամէնն ալ դերանունական արմատ են (այսինքն՝ իբրեւ դերանուն առանձինն ալ կը գործածուին եւ այն՝ հասարակօրէն ցուցական նշանակութեամբ) եւ քոյր լեզուաց մէջ այս կամ այն թուականին դասական ձեւը կազմելու գործածուած են, ինչպէս ստորեւ դրուած օրինակներէն կերեւի: Իսկ մեր դասականի սովորական մասնիկն է որդ, որ քոյր լեզուներուն հետ եթէ համեմատուի՝ նմանութեան եւ ոչ մէկ գիր կրնայ ցուցնել: Ստուգիւ այդ հայ մասնիկն ասոնց ազգականութենէն բոլորովին զրկուելու էր, եթէ մեզի հետ երբեմն աւելի մերձաւորութիւն ցուցնող յոյն

1.) Համեմատե հնդ. պանճա մա (հինգերորդ), Ջնդ. մա-մա (իններորդ), Յն. 660-յո-հե Լատ. septi-mu-s (եօթներորդ). Գոթ. fru-ma-n (առաջին): Ասոնք ահա ամենն ալ մա մասնիկով են. իսկ սամա մասնիկն ունին Հնդ. պա-քամա եւ զնդ. քա քեմա (առաջին): Լոկ' սա մասնիկով են՝ յուն. τρι-το-ς (երրորդ), Լատ. quar tu-s (չորրորդ). Գոթ. ahtu-da-n (ուրերորդ) եւայլն: Հետեւեալներն աշայ մասնիկով են. հնդ. տ-տիյա (երրորդ), զնդ. քի-հեա (երկրորդ), Լտ. ter-tiu-s (երրորդ), Գոթ. thri-dja-n (երրորդ): Մի-այն յա մասնիկն ունի հնդ. տա-հա (չորրորդ): Վերջապէս վա մասնիկով են զնդ. պա-ւ-վա (առաջին), Լտ. octa-vu-s (ուրերորդ):

քոյրը չըլլար: Այս լեզուն երկու թուականին դասականը ^{τερο} մասնկով կը չինէ, զոր ոչ մէկալ քոյրերն եւ ոչ ալ ինք ուրիշ թուականներու վրայ բնաւ չեն գործածեր. համեմատէ ծէս-^{τερο-ς} (երկրորդ) որ ^{δύο} (երկու) ին դասական ձեւն է յայտնապէս ⁽²⁾:

Արդ այս յունական մասնիկն (որ սոյն լեզուի մէջ բաղդատական մասնիկն հետ ճշդիւ նոյնաձեւ է, ինչպէս ^{γλυσ-τερο-ς} փաղցրագոյն) կարծենք բաւական լոյս կուտայ մեր որդի դասական մասնիկն կերպարանաց ու ծագման վրայ: Բայց դեռ ասոնց մեկնութեան չսկսած, պատշաճ է մեր որդի մասնըկին որպիսութիւնն աւելի լուսաւորել:

Մեք չենք տարակուսիր որ բացարձակներէն դասական չինող որդի մասնիկդ տարբեր չէ միւս որդի ծանօթ մասնիկէն որ բայական (բայապէս գործածուող) արմատներու կամ գոյականներու վրայ գալով՝ ընդ կամ ունեցող նշանակութիւնը կու տայ ընդհանրապէս. այսպէս անց-որդ (անց-անել), որս-որդ (որս-ալ), մնա-ց-որդ (մնա-լ). դարձեալ ճանապարհ-որդ (ճանապարհ), սայլ-որդ (սայլ), անդհ-որդ (անդհայ), ⁽³⁾:

2.) Ոչ յունական միայն այլ նաեւ գոթական լեզուն նոյն մասնկով կը յօրինէ երկու բացարձակին դասականը կամ գոնէ այս նշանակութեամբ կը գործածէ ^{an-thara} (երկրորդ) բառը, քեւ (երկու) թուականին վրայ չէ եկած մասնիկը:

3.) Համեմատե դարձեալ՝ շուդ-որդ (շուդ ալ) կամ շող-որդ (շող-ալ). աւելորդ (յ-աւել-ուշ, աւել-ի). փոխ որդ. եւ փոխ-որդ-ի (փոխ-ել, փոխ). փոխանորդ (փոխանակ-ել). ուղղ-որդ (ուղղ ել, ուղիղ). պարտապ-որդ (պարտապ-ել, պարտապ). հասարակ-որդ (հասարակ-ել, հասարակ). ցանց-որդ (ցանց-ել, ցանց). ցանկ-որդ (ցանկ). Դարձեալ յաջ-որդ (յառ-աջ, յառ-աջ-ել). բաժան-որդ (բաժան-ել, բաժիկ). բազ-որդ (բազ, բաժ), հաղ-որդ (հաղ). շողոթ-որդ (ողոթել): Վաղ-որդ-այն րափին՝ որ որդի մասնիկն վրայ այն մասնիկն առած է, իբրեւ արմատ պետք է նկատուիլ վաղ, որմէ վաղ-իւ, վաղ-վաղ, ել: Այս յաճախ յիշատակուած մասնկով վերջաւորած է բերեւս ^{սոս-որդ} գուցէ քէ նաեւ ^{օրիորդ}, կով-որդ, բայց այդ վերջինը շատ խնդրական է: Վերջապէս դիտելի են ^{օտասան-որդ}, ^{խոտասան-որդ} եւ ^{առաջն-որդ}. առաջինը դասական նշանակութիւն (տասն.երրորդ) ամենեւին չունի, երբ միւս երկուքը ^{խոտասան-երորդ} եւ ^{առաջն-երորդ} բուն դասական ձեւերուն հետ դասական նշանակութեամբ ալ կը գործածուին: Առաջն.երրորդ կրկնակի դասական է: Հարիւր-որդ որ միայն դասական նշանակութիւն ունի, ի տասերուն յաճախութեան պատճառաւ, եւ միջանկեալ մասը կուլ տուած կ'երեւայ, բայց ամբողջական ձեւովն ալ պահուած է ^{ճար-իւր-երորդ}:

Պէտք չեն ընթերցողք կարծել որ յիշեալ երկու մասնիկներն իրարու հետ միացնելու արգելք կրնան ըլլալ դասականաց վրայ երեւցած եր (կամ իր) նախընթաց մասնիկն, որմէ ետեւ կու գայ որդ, ինչպէս վեց-եր-որդ, ութ-եր-որդ եւ այլն: Ինչպէս երրորդ (=եր-իր-որդ) եւ չորրորդ (=չոր-իր-որդ) դասականաց առանձինն ալ գործածուած արմատներն եր-իր (երրորդ) եւ չոր-իր (չորրորդ) յայտնապէս կը ցուցնեն, որդ մասնիկը (բաճարցակ) թուականաց ոչ պարզ այլ իր մասնըկով աճած (յաւելական) արմատին վրայ եկած է, որ վերջին մասնիկն ալ, որչափ կ'երեւի, արդէն դասական նշանակութիւն ունէր, ինչպէս վերագոյն դրինք: Ուրեմն ինչպէս եր-իր եւ չոր-իր նոյնպէս երկ-իր, վեց-իր եւ այլն ձեւեր՝ որ հիմա չկան, երբեմն կը գտնուէին եւ այս նախագոյ ձեւերուն վրայ եկած է յետոյ որդ եւ այսպէս երեւան եկած են երկրորդ (=երկ-եր-որդ), վեց-եր-որդ եւ այլն: Հոս սա միայն չենք կրցած տակաւին ըմբռնել թէ ինչու համար՝ երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ ձեւերուն նման միւս դասականներն ալ վեցրորդ, ութրորդ եւ այլն չեն եղած, այլ ի ե ի փոխուելով՝ վեցերորդ, ութերորդ եւ այլն: Սակայն այս երեւոյթին պատճառը չգիտնալն բաւական իրաւունք չի տար մեր խնդրական մասնիկներն իրարմէ զատելու:

Հիմա կը մնայ մեր որդ մասնիկն նախնական ձեւը գտնել եւ յետոյ իր քոյրերուն հետ համեմատել: Մեզի շատ հաւանական կ'երեւայ որ որդ իր սկզբնական կերպարանօք չ'երեւար մեզի: Մեր լեզուին մէջ ը իր բնական դիրքը փոխելով երբեմն նաեւ շատ յանդուգն ուսուցման ըրած է, ինչպէս աւ վերջին երեւոյթին երկու որչափ զարմանալի այնչափ ստոյգ եւ անտարակուսելի օրինակ ունինք արճաւար (=տաս-րու) եւ եղռնզն (=նուգ-ղ): Աս անսովորականներուն քով սովորական տեղափոխութիւնները բաւական յաճախ են, ինչպէս ֆիրսն (=քիտ-ր-ն), սուրք (=սուբ-ր), եղքայր (=բղայր): Համեմատէ հնդկերէն ալիդ-րա (քիրտն) եւ սուրճ-րա (սուբ-ր): Նոյն երեւոյթն կրնանք գիտել նաեւ այլատարր լեզուէ մեզի անցած բառի մը մէջ, ինչպիսի է ֆուրմ (=քումր) որ քաղդէական է: Բայց ինչ հարկ կայ հեռուն եր-

թալ, երբ մեր նոյն իսկ հայ լեզուին մէջ նոյն երեւոյթը կը նշմարենք: Ահա հին լեզուինս դարովել նախնականին քով աղաւաղած ձեւ մըն ալ ունի դրսովել: Համեմատենք վերջապէս ռամկական հետեւեալ ձեւերն ալ դարսակ (= դատարկ), կարպէս (= կապերտ), կարմունջ (= կամուրջ). նոյնպէս սորվիլ (= սովորել = սովորել):

Արդ կը կարծենք որ որդ ալ նման կերպով մը ձեւացած է, ուստի եւ նախնական անվթար ձեւն էր դար որ տակաւ եղած է արդ եւ վերջապէս որդ: Սոյն դար (⁴) (= որդ) մասնիկը քոյր լեզուներն ալ կը ցուցնեն, եւ այն՝ հասարակօրէն ներկայ ընդունելութեան (-իչ, -ոդ) նշանակութեամբ: Այսպէս յունարէն σῶτορ փրկիչ, βί-τορ խօսող, ճարտարախօս. լատիներէն՝ vic-tor յաղթող, da-tor տուող եւ այլն: Բայց սկզբնական ատամնականին խստութիւնը մեղմացած է մեր մէջ հին s դի փոխուելով, ինչպէս ուրիշ բառերու վրայ ալ կը տեսնենք: Այսպէս դո՛ւ որ նախապէս sո՛ւ կը հնչուէր, ինչպէս կը վկայեն յուն. τῷ. լատ. tu եւ գոթ. thu. իսկ նոր գերմ. մերինին պէս du=դու (⁵):

Գլխաւորենք ըսածնիս: Դասականներուն ծայրն երեւցող որդ (կամ եր-որդ) մասնիկն ուրիշ չէ որդ վերջաւորող մէկալ բառերէն եւ նոյն է հաւանօրէն քոյր լեզուաց մէջ ալ

4) Այդ սկզբնապէս sար (եւ sru) մասնիկն այլեայլ կերպարանօք երեւցած է մեր մէջ, այնպիսի ազդեցութեանց տակ զորոնք առ այժմ որոշել չենք կրնար:

Օրինակի համար հայր (պատար), մայր (մատար), եղբայր (բորատար) բառերուն ծայրն ալ երբեմն նոյն մասնիկը կը գտնուէր, որ սակայն բոլորովին տարբեր ճամբով յառաջ եկած է: Նոյնպէս մեր արար բառին նախնական ձեւն էր արար, ինչպէս Լատին ara-ter-m եւ Յուն ἄροτρον կը ցուցնեն: Արդ եթէ արար ձեւին հետ հաւր, մար, եղբար (որ հայր, մայր, եղբայր բառերուն սեռական եւ արմատական ձեւերն են) համեմատենք, կը տրիպուինք ըսել որ հին ատամնականն (տ) ինկած տտեն՝ նախնիքաց ա պարզ ձայնն աւ կրկնաձայնին (diphthongue) փոխուած է փոխանակութեան օրինօք, զոր գերմանացի լեզուաբանք օրէնք ersatzdehnung կ'անուանեն:

5.) Գարձեալ դար-ար-ել (աչքը մըրննալ, խաւարի) հնագոյն s ի տեղ դ կը ցուցնէ, համեմատե նրգ. daemmer-ung (արշալոյս, վերջալոյս = մութ, նսեմ), իսկ հնդկերէն sakti (մութ, նսեմ), sakti-aru (մութ):

գտնուող *saur*, *srav* նոյնանշան մասնկին հետ (որ Յունարէնի եւ Գոթերէնի մէջ դասականի զօրութիւն ալ ունի) եւ յառաջ եկած է որդի՝ *r* լսիրժ տառին տեղափոխութեամբ, որ սովորական երեւոյթ մըն է հայական լեզուիս մէջ:

Դասական որդի մասնկին վրայ ըսուածներն հերիք համարելով, անցնինք քննելու՝ թուականաց վրայ երեւցող ուրիշ մասնիկ մը, որ նոյնչափ հետաքրքրական է:

Գլխաւոր քոյր լեզուներն համեմատելով կը գտնենք որ բացարձակ թուականի արմատին վրայ *u* ձայն աւելցնելով՝ մակբայակերպ թուերը կը շինեն. այսպէս հնդ. *դվի-ս*, *զնդ-րի-ս* (= *դվի-ս*). նոյնպէս լատ. *bi-s* երկու անգամ. ասոնց դիմաց հայերէնն ալ թէ որ դնենք՝ նոյնանշան երկի-ցս ձեւը բաւական այլակերպ կը հնչէ. սակայն եւ այնպէս մեր անգամ⁶⁾ նշանակող թուական մակբայները ցս մասնկով շինուած են, ինչպէս՝ երի-ցս, չորի-ցս, հնգի-ցս, վեցի-ցս, ուրի-ցս, տասնի-ցս, նոյնպէս քսնի-ցս: Արդ հոս չէ թէ միայն *u* մը կայ միւս քոյրերուն նման բառին վերջն, այլ նաեւ նախընթաց *ի* մըն ալ կից, որով խնդրին լուծումը դժուարութիւն կ'առնու: Անշուշտ կը փորձուինք կարծելու որ աս ցս մասնիկն ուրիշ բան չըլլայ բայց եթէ բացարձակ թուականներուն յոք. սեռականին վրայ եկած մակբայազօր *u* մը, իբր երից-ս, չորից-ս եւ այլն: Սակայն աս մեկնութիւնն (չենք գիտեր որ ուրիշ մէկն ալ երբեք տուած է) հայ լեզուէն ուրիշ օրինակով մը կարծենք հաստատութիւն չ'առնուր: Ստոյգ է *u* վերջով մակբայ ունինք, ինչպէս՝ հօրագոյն-ս, տասնիկ-ս, տասն-ս, (ի) ներք-ս, սակայն ասոնք մակբայօրէն գործածուած յոքնակի հայցական հոլովներ են, ուստի եւ ասոնց մէջ յոք. հայցականի հոլովակերտ *u* տառէն զատ մասնիկ ընդունելու չենք պարտաւորուիր. եւ սոյն կարծեաց մէջ աւելի կը հաստատեն զմեզ նաեւ ուրիշ լեզուներ, որոնք երբեմն հայցական հոլովը մակբայօրէն կը գործածեն:

6.) Ինչպէս մեր նոյնպէս քոյր լեզուաց մէջ մի քուականն այս մասնիկը չի կրնար առնուի, այլ անգամ բառին հետ մեկտեղ նոյն նշանակութիւնը կը ստանայ: Այսպէս հնդ. *սա-կր-ս*, *զնդ-հա-կերեդ*, եւ լատ. *semel* եւայլն որ մի անգամ կը նշանակեն:

Արդ յիշուած թուականներէն զատ՝ յոք սեռականի երեւոյթ ունեցող ձեւի մը վրայ ու եկած չըլլալով եւ բաց ասկէ նշանակութեան կողմանէ ալ յարմարութիւն չերեւելով, ըստիպուած ենք երիցս, չորիցս ձեւերն հայ լեզուէն դուրս քոյր լեզուի մը միջնորդութեամբ մեկնել, եւ այսպէս ընելու հզօրագոյնս կը մղէ զմեզ վերջաձայն ու, զոր ինչպէս վերագոյն յիշատակեցինք, քոյր լեզուաց շատերն ունին:

Եթէ յոյն լեզուին (որ՝ ինչպէս շատ հեղ կրկնած ենք, մերինին հետ մերձաւորագոյն ազգականութեան կէտեր կը ցուցնէ երբեմն) նոյն մակբայածեւ թուականներն համեմատենք, մերիններուն հետ մեծ նմանութիւն նա թէ նոյնութիւն կը յայտնեն, այսպէս՝ օրինաւոր աղագաւ հնգիցս = πεντά-χίς, վեցի-ցս = ἑξά-χίς եւ այլն: Թէ որ մեր ցս մասնիկն (որ հայ լեզուի օրինաց համեմատ իր ի ձայնաւորն հարկաւ տուած է) ցիս հնագոյն ձեւին տանինք, կ'ունենանք յունարէն χίς եւ հայերէն ցիս մասնիկներն, որ իրարմէ բնաւ չեն տարբերիր (7):

Ուրեմն աւելի հաւանական է եւ գրեթէ ստոյգ, որ՝ երիցս, չորիցս ձեւերուն մէջ թուական մակբայ չինող մասնիկն ըլլայ ոչ ու այլ ցս կամ հնագոյն ցիս, որով Հայն Յոյնին հետ գեղեցիկ նմանութիւն մը կը ցուցնէ միջատառ կ'ի մը յաւելուածով՝ զոր միւս քոյրերն չեն ցուցներ:

Թուականաց կարգին մէջ կարեւոր դեր մը կը խաղայ պատիկ մասնիկն ալ, որով բացարձակներուն վրայէն թուականներուն թազմապատկան ըսուած ձեւերը կը յօրինուին, որպիսի են՝ հնգ-ա-պատիկ, հարիւր-ա-պատիկ, հազար-ա-պատիկ, թիւր-ա-պատիկ, ու յօդակապով. առանց յօդակապի

7.) Թէ հայերէն ց եւ յունարէն χ կրնան համեմատութեան գալ, յայտնի է ցին եւ ἑξήκοντες համանիշ եւ համացեղ բառերէն. միայն յունական բառն՝ այս լեզուի տառական օրինաց բոլորութեամբ բաւական փոփոխութիւն կրած է՝ նախաձայն անպէտ ձայնաւոր մը աւելցնելով եւ միջաձայն ատամնական մը մտցնելով: Այս բոլորն հնդկերէն *սյէն*, եւ զանդկերէն *սայն* կը հնչէ, որ մեր ցին բառին աւելի մօտիկ են՝ գոնէ աւելորդ ատամնականին բացակայութեամբ: Այն օրինակներէն կը հետեւի ապահովապէս որ մեր ց գիրը կրնայ արիական ս, իսկ եւրոպական քերց կ' (յուն. χ, լատ. c) տառին պատասխանել:

երթն-պատիկ, տասն-պատիկ, եւ յոգնականի վրայ անմիջապէս՝ երեք-պատիկ, չորեք-պատիկ. նոյնպէս անորոշ թուականներէն՝ բազմ-ա-պատիկ. քանի-պատիկ եւ այլն. Այս ձեւերէն՝ որ հասարակապէս ընտիր են, կրնանք հետեւցընել թէ այդ մասնիկը պատշաճօրէն կրնայ թէ առանց յօդակապի եւ թէ ա յօդակապով թուականի արմատին հետ կցուիլ: Առանձին մտադրութեան արժանի է կրկն-ա-պատիկ, որ կր-կիւն բազմապատկականին վրայ բերած է պատիկ մասնիկն, որով կրկնապատիկ երկու համազօր մասնիկներով բազազրուած կ'ըլլայ, վասն զի՝ ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք նաեւ կիմ՝ պատիկ նշանակութեամբ մասնիկ մըն է: Բայց կայ նաեւ երկ-պատիկ:

Աւելի մերձաւորութիւն ունեցող քոյրերուն բազմապատկական թուականները մերիններուն հետ համեմատելով կը գտնենք, որ անոնք ալ մերինին համանշան մասնիկով մը նոյն թուական ձեւերը կը կազմեն: Այսպէս լատիններէն plex մասնիկը կը գործածուի որ plie-o (ծալել) բայէն է, ինչպէս tri-plex (երեքպատիկ), quadru-plex (չորեքպատիկ). նոյն մասնիկին համազօր եւ նոյնարմատ է նաեւ յունական πλούς, որով յօդուած են, օրինակի համար, tri-πλοῦς (երեքպատիկ) πεντα-πλοῦς (հնգապատիկ) եւ այլն: Վերջապէս գոթական լեզուն՝ բազմապատկիչ թուականները կը յօրինէ falth-an (ծալել) բայէն ելած falth մասնիկով, զոր օրինակ, fidur-falth (չորեքպատիկ):

Արիական քոյրերը մերինին աննման մասնիկներով կը կազմեն նոյն բազմապատկականներն. այսպէս՝ հնդկերէն դհա՝ դվի-դհա (կրկին, կրկնապատիկ), տրի-դհա (երեքպատիկ), գնդ. վանդ կամ վադ մասնիկով, այսպէս՝ բիծ-վադ (կրկին), քրիծ-վադ (երեքկին) ⁽⁸⁾:

Մեր պատիկն աւ վերջիններուն հետ եւ ոչ մէկ նկատմամբ նմանութիւն ունի, մինչդեռ առջիններուն հետ գոնէ նշա-

8.) Հոս ժ ա ի տեղն եկած է, հետագայ վի պատճառաւ, որուն առջեւ չի կրնար կենալ ա՝ սա չհնչող իսկ վ հնչող ըլլալուն համար: Հոս սա դիտողութիւնն ալ ընելու ենք որ զանդիկ լեզուն չէ քէ բուական պարզ արմատին (ինչպէս հնդկերէնն է), այլ մակբայական ձեւին վրայ բերած է իր բազմապատկիչ մասնիկը:

նակութեան կողմանէ բոլորովին նոյն է: Ուստի եւ մեր եւրոպական քոյրերուն օրինակն ալ առջեւնիս ունենալով եւ ոչ վայրկեան մը կրնանք տարակուսիլ՝ նոյն պատ-իկ մասնիկը պատ-եղ բային արմատին հետ նոյնացընելու:

Վերագոյն յիշուած պատիկ մասնկին հետ գրեթէ նոյն պաշտօն կը վարէ նաեւ կիւն, ինչպէս կր-կիւն, երեք-կիւն, չորեք-կիւն, վեց-կիւն, երեսնասն-ե-կիւն (°): Սյս վերջինն երեսնասն-կիւն ձեւն ալ ունի, որմէ տարբեր չեն նոյնպէս եզ-ա-կի, յոֆն-ա-կի, թէեւ ասոնք մեր հին ընտիր մատենագրութեան մէջ չեն երեւար, եթէ չենք սխալիր: Համեմատէ նոյնպէս երկ-ա-կի, կրկն-ա-կի, նոյնպէս նախ-կի եւ նախ-կիւն: Արդ սոյն ձեւերը բաւական յայտնութեամբ կը վկայեն կարծենք թէ այն վերեւ յիշուած կիւն մասնկին հնագոյն ու պարզագոյն ձեւն է կի, որուն վրայ յետոյ եկած է ն, տառ մը՝ որ մանաւանդ գերանուական բառերուն ծայրը շատ յաճախած է: Իսկ աս կի մասնկին ոչ պատիկ այլ աւելի անգամ նշանակութիւնը ցուցընելուն՝ մեծ հաւանականութեամբ կրնայ միացուիլ յունական լեզուին մէջ թուական մակբայները կազմող xi-ս մասնկին, որուն հետ նոյնպէս միաւորեցինք մեր ցս (= ցիս = կիս) մասնիկն, որ, ինչպէս գիտենք, մեր մէջ ալ նմանապէս անգամ նշանակութեամբ մակբայաձեւ թուերը կը շինէ:

Վերոյիշեալ կի մասնկէն տարբեր ծագում չենք կարծեր որ ունենայ նաեւ լոկ կ, որ նոյնպէս թուականաց ծայրը կ'երեւայ երբեմն, աւելի հաւաքական նշանակութիւն մը տալով թուականին: Սյսպէս երկն-եա-կ, եւ յետոյ նաեւ վեց-եա-կ, ուր-եա-կ, ինն-եա-կ, տասն-եա-կ, յիսն-եա-կ, քառ-եա-կ եւ այլն: Նշանակութեամբ՝ եա-կ մասնիկն ոչինչ աննման է գաղղիական — aine իգական մասնկէն, ինչպէս diz-aine տասնեակ, douz-aine երկուտասնեակ, demi-douz-aine վեցեակ:

9.) Եւրանասնեկիւն՝ կիւն մասնկէն առաջ ե մը մտցուցած է իբր յօդակապ՝ ձայնի խտութենէն խորշելու համար, որ հարկաւ կը ծագեր եթէ ե պակսէր: Կարծելու չէ որ եւրանասնեակ ձեւի մը վրայ ին մասնիկը գալով եւրանասնեկ-իւն ձեւ մը յառաջ եկած է. վասնզի ին մասնիկն ոչ քաղմապատկական այլ դասական նշանակութիւն ունի միայն:

Այդ կ'ձայնը բովանդակող մասնիկներուն, այսինքն՝ կի-ն, կի, ես-կ, նախնական ձեւն էր կա, որ յետոյ տակաւ առաջ եւ վերջ յաւելում ու փոփոխում կրելով այլայլած եւ զանազան ձեւեր ու զօրութիւններ առած է, թէեւ սկզբնապէս նոյն դերանունական մասնիկն էր թերեւս ցուցական (— յարաբերական) նշանակութեամբ։

Կը մնայ թուականաց ծայրն երեւցող մասնիկ մըն աւքըն-նել որ է իր կամ ր։ Ասիկա կը տեսնուի երիւր եւ չորիւր թուերուն վերջն՝ երրորդ ու չորրորդ նշանակութեամբ։ Մենք վերագոյն նոյն իր մասնիկը բովանդակուած գտանք նաեւ դասականաց եր-որդ վերջաւորութեան առաջին եւ մասին մէջ, ինչպէս վեց-եր-որդ եւ այլն։ Այս ձեւով կ'երեւայ եւ նաեւ հետեւեալ թուականաց մէջ՝ հետեւորդ եակ մասնիկով եւ են՝ վեց-եր-եակ, երթ-եր-եակ, տասն-եր-եակ, որոնք նշանակութեամբ նոյն են վեց-եակ, երթ-եակ, եւ տասն-եակ ձեւերուն։

Քոյր լեզուները թուականաց կարգին մէջ ր մասնիկ չեն ցուցըներ, գոնէ որչափ մենք գիտենք. ուստի եւ առ այժմ աս մասնիկն ծագումն ու նշանակութիւնն անգիւտ կը մնան։

Կայ մասնիկ մըն ալ որ միայն թուականներուն սեպհական չէ, մանաւանդ գոյականներուն ծայրն աւելի յաճախ երեւան կու գայ եւ է աւոր, ինչպէս հարիւր-աւոր, հազար-աւոր, քիւր-աւոր, նոյնպէս տասը-աւոր. դարձեալ՝ եակ մասնիկը վրայ եկած՝ երկ-աւոր-եակ, եւ համառօտուած՝ երկ-ուոր-եակ, ինչպէս զինաւոր, եւ զինուոր։

Յոքնականակերտ ք տառին հետ սերտ յարաբերութիւն ունի քեան եւ ամիտիւում քին մասնիկն, ինչպէս երկո-քեան եւ երկո-քին, երե-քեան եւ երե-քին, չորե-քեան եւ չորե-քին, նոյնպէս ամեն-ե-քեան, քոյոր-ե-քեան։

Երեքեան եւ չորեքեան որոշակի կը ցուցընեն, որ քեան մասնիկն ք յոքնականակերտին վրայ աւելցուած եան նմանապէս յոքնակի շինող մասնիկ մըն է, ինչպէս խոզ-եան, իշ-եան եւ այլն։ Ուրեմն ք-եան մասնիկով կազմուած թուականները կրկին յոքնակի մասնիկներէ բաղադրուած են եւ աս պարագան թերեւս յարմարութիւն մըն ալ տուած է նոյն թուականներու յատուկ նշանակութեան, որ է ալ, մեկտեղ. այսպէս երկրքեան (երկուքն ալ) եւ այլն։

Թուականաց յօգուածնիս կ'ուզենք աւարտել՝ քանի մը խօսք ալ աւելցընելով մասնաւորապէս տասնիկ դասականին վրայ, որ՝ ինչպէս գիտենք, մի թուականն որդ մասնիկով դասական ձեւ չունենալուն ասոր տեղը կը բռնէ։

Նոյն բառին վերջն ին թէ մասնիկ է՝ տարակոյս չի վեր-

ցըներ եւ անսովոր չէ լեզուիս մէջ, որ ուրիշ դիրք, տեղ, կարգ ցուցնող բառերու վրայ ալ գալով դասական նշանակութիւն տուած է. այսպէս յետ-ին (յետ), վերջ-ին (վերջ), միջ-ին (մէջ), վեր-ին (վեր), ստոր-ին (ստոր-եւ, ստոր-ուստ), ներք-ին (ներք ոյ, ներք-ուստ), արտաք-ին (արտաք-ոյ, արտաք-ուստ), աջ-ին (աջ), ահեկ-ին (ահեակ):

Եթէ վերեւ քննուած կի եւ կի-ն մասնիկներն աչքի առջեւ բերենք, իրաւունք կ'ունենանք աս մասնիկին ալ ն տառն է-ական չհամարելու, որով կարելի կ'ըլլայ համեմատել զանիկա ի վերջաւորած (գոյականէ շինուած) մակբայներու հետ, որ-պիսի են առաջ-ի (առաջ), որուն ծայրը ն որոշիչ յօդը գա-լով կազմուած կ'երեւի առաջ-ի-ն այսինքն այն որ առաջի կայ: Իսկ աս ի նոյն է ներքոյականի հոլովակերտ ի ձայնա-ւորին հետ, որպիսի են հետ-ի, գիշեր-ի, ձմեռան-ի, ամա-րանի. եւ մանաւանդ թէ նոյն իսկ առաջ-ի (նախադրութիւնն ու մակբայը) առաջ գոյականին ներքոյական հոլովն է⁽¹⁰⁾:

Իսկ առաջ որ ին մասնիկը վերցընելէն ետեւ կը մնայ, դարձեալ ածանցք մըն է առ նախդէն եւ աջ բայական ար-մատէն, որմէ ածանցած են նաեւ աջ, աջ-ող, աջող-ակ եւ յ նախդրով յ-աջ-ող, յ-աջ-որդ եւ այլն: Աջ այս պարզական ձեւովն իբրեւ բայ թէեւ չի գործածուիր հիմա, սակայն եր-բեմն անշուշտ կը գործածուէր եւ կը նշանակէր շարժիչ, երթալ, Թ-առ-աջ-ել, յ-աջ-ող-ել, յ-աջ-որդ-ել եւ այլն գա-ղափարներուն արմատական իմաստն ստուգիւ շարժում մըն է ընդհանրապէս: Նախնական երթալ գաղափարէն տակաւ կը բխէ յաջողիչ նշանակութիւնը, վասն զի յաջողութիւն « աղէկ երթալ » մըն է. իսկ յաջողակ գաղափարէն աջ առանց բռ-նութեան կը հետեւի. ինչպէս յայտնի է՝ աջ ձեռքը ձախեմ հասարակօրէն աւելի յաջողակ է: Գոյր լեզուաց մէջ ալ աջ եւ յաջողակ իրարու լծորդ գաղափարներ են. այսպէս հընդ-կերէն դակշա « յաջողակ » եւ դակշինա « աջ » կը նշանակէ: Նմանապէս լատիներէն dexter « յաջողակ » եւ dextra (manus) « աջ » (ձեռն):

10.) Քերականութեանց արդի հեղինակներէն ոմանք ներդրականը մեր հոլովներուն ցանկէն չնշելով սխալած են: Քոյր լեզուաց հնագոյներն ալ բացայայտ կը վկայեն ասոր գոյութեան: Նոյն հոլովն ինչպէս մեր նոյնպէս անոնց մէջ ի վերջադաս ձայնով կը յօրինուի. իսկ յետոյ երբ սկսեր է ներքոյական հոլովի գործօնը տակաւ տկարանալ մեր մէջ, հարկ մը գագացուեր է անշուշտ ի կամ յ նախդիր մըն ալ նախադաս դնելով նոյն հոլովին աւելի ոյժ տալ: Բայց քէ նախապէս ան նախդիրը չկար, կը վկայեն հետի, գիշերի եւ ասոնց նման բուն ներքոյական հնա-գոյն ձեւերն, որոնք յետոյ միայն ի հետի, ի գիշերի եւայլն ձեւերն ա-ռած են:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՔ

Ամսօրեայ ուսումնաբերքիս տարեգինն է կանխիկ կէս Օսմանեան ոսկի: Թղթասարի ծախիւք վարսուն արծաթի դահեկան: Առանձինն կը վաճառուի հինգ դանեկանի:

Բաժանորդ գրուիլ ուզողները դիմելու են առ Ա. Պիպէոնեան, Պոլիս՝ Յակոբեան խան, Թիւ 14: Նաեւ Խմբագրութեան անկ եղող գրութիւնք պէ՛տք են ուղղուիլ մի եւ մոյն տեղն՝ Խմբագրին հասցէիւ:

ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԽՄԲԳՐԻՆ

Հնդեւոպական Նախալեզու	դանեկան	20
Հայականք՝ Ք. (Գերմ. լեզուաւ)	»	30
Յուսիփեայ պատասխանատուութիւնք		
Ա. եւ Բ. (Յունարենէ քարգումանուած)	»	5

معرف عمومیه نظارت جلیله سنک رخصتنامه سیله طبع اولت شد

